

Жуковська К. В.,

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, м. Київ

ЛІТОТА В СТИЛІСТИЦІ ТА РИТОРИЦІ

Статтю присвячено класифікації існуючих досліджень літоти, що визначають її як стилістичну чи риторичну фігуру. Погляди щодо місця літоти у мові та мовленні різняться між собою, що спричиняє труднощі у чіткому розумінні цього поняття. Виокремлення основних дефініцій літоти у мовленні дає змогу визначити її роль у висловлюванні та доцільність її вживання.

Ключові слова: літота, подвійне заперечення, перифраза, мейозис, применшення, іронія, емфаза, антифраза, евфемизм, металогізм.

Статья посвящена классификации существующих исследований литоты, которые определяют ее как стилистическую или риторическую фигуру. Существуют различия в определении значения литоты в речи и языке, что вызывает трудности четкого определения этого понятия. Выделение основных дефиниций литоты в речи дает возможность определить ее роль в высказывании и целесообразность ее употребления.

Ключевые слова: литота, двойное отрицание, перифраза, мейозис, преуменьшение, ирония, эмфаза, эвфемизм, антифраза, металогизм.

The article deals with the classification of existing litotes studies that define it as a stylistic or rhetorical figure. There are differences in determining the value of litotes in speech and language, leading to difficulty in defining the concept. Isolation of main definitions of litotes in a speech makes it possible to define its role in the utterance and the feasibility of its use.

Keywords: litotes, double negation, periphrasis, meyozis, understatement, the irony, emphasis, euphemism antiphrasis, metalogism.

Мета статті полягає у дослідженні проблемних питань щодо визначення літоти та в спробі класифікувати існуючі визначення за обґрунтованими критеріями.

Актуальність. Літота є засобом, що розглядається як стилістикою, – спадкоємицею класичної риторики, так і теорією літератури, риторикою, лінгвістикою та журналістикою. Актуальність дослідження літоти полягає в тому, що єдиного визначення її в цих науках немає і в наш час, тому назріла необхідність визначитись з перетином фігур, що вивчаються сучасними дослідниками, уникаючи детального розгляду цієї фігури.

Об'єктом дослідження в даній статті обрано роботи мовознавців, що містять розгляд літоти.

Визначення літоти висвітлено в працях У. Шпюрля [24], О. І. Скопенко [37], Г. Фріке та Р. Цімнера [4], У. Варгенвайлера [30], Р. Т. Гром'яка [36], В. Сандерса [19] та ін.

Разом з цим, слід зазначити, що науково-теоретичне осмислення

окресленої проблематики, зокрема визначення літоти потребує подальшого опрацювання.

Визначення літоти різняться за кількома принципами: більшість мовознавців розглядають літоту як засіб, що містить заперечення, проте кожен учений має певні уточнення щодо цього; інші зауважують, що літота є засобом, який може й не містити заперечення.

Якщо літота розглядається як подвійне заперечення (або заперечення протилежності), то, як правило, додається експлікація певних характеристик. Варіанти таких визначень мовознавців можна розділити на кілька груп.

Першою є група вчених, що розглядають літоту як подвійне заперечення. До цієї групи можна віднести:

– А. Небріга [16, с. 241]; П. Штольца [26, с. 446]; М. Вебстер [12, с. 608]; Р. Содрая [21, с. 54]; Г. Юдінга та Б. Штайнбрінка [28, с. 290]; У. Г. Фріке [5, с. 442];

– Х. Майєра: *Das war nicht anders zu erwarten* – “Нічого іншого не слід було й очікувати” [11];

– М. Мюллер: *“Nicht übel!”* (=“sehr gut!”) – “Непогано!” (=“дуже добре!”) [14, с.166];

– Сафіре (Safire), (1980), який зводить об’єкт літоти до версії *“not un-”*, тобто йдеться також про подвійне заперечення [12, с. 608];

– Р. В. Вагнера, що наводить приклад з повсякденного мовлення: *“Keine dumme Idee! Er hat nie geleugnet, dass ...”* – “Не погана ідея! Він ніколи не заперечував, що ...” [29, с. 74];

Ця група містить також погляди вчених, що доповнюють визначення літоти як заперечення, але в цілому погоджуються, що вона має містити заперечення:

Б. Совінські [22, с. 265] та К. Ваймар [1, с. 131-132] зазначають, що не обов’язковим чином у літоті має бути заперечення саме протилежності, а це може бути заперечення незначної частини, напр., *es ist nicht unwahrscheinlich* (це не неймовірно); *er redet nicht schlecht* (він говорить непогано) [22, с. 265]. Такої ж думки дотримується і В. Фляйшер: *“Jedenfalls flößte mir die Abtei alles andere als Gefühle der Heiterkeit ein...”* (У. Есо) – “У будь-якому випадку абатство навіяло мені багато іншого окрім почуття веселості” [3, с. 252-253]. Проте наведений приклад не містить граматичного заперечення, що не так яскраво вказує на те, що йдеться саме про літоту, як протиставлення (чи заперечення).

К. Шпанг додає, що запереченням в літоті досягається заміна значення, тобто, коли говорять: *“Des Lebens ungemischte Freude ward keinem Irdischen zuteil”* (Schiller, *Der Ring des Polykrates*) – “Незмішана радість життя не дісталась жодному земному” [23, с. 223], – то йдеться про почуття справжньої чистої радості.

В. Сандерс наголошує, що заперечення в літоті має бути запереченням

оцінного поняття, часто у формі вищого ступеня порівняння (суперлативного чи елативного), з непередбачувним результатом, що діє як “*negatio contrarii*” (заперечення протилежності), наприклад, “*nicht wenig*” ще з давніх часів має значення “*sehr viel*” [19, с. 112–114].

Р. Цімнер та Г. Фріке зауважують, що в літоті має бути заперечення саме полярних протилежностей, виражених у перебільшеній формі, що набуває значення найвищого ступеня порівняння (superlativisch, elativisch): “*Das war keine leichte Aufgabe*” statt: “*eine sehr schwierige Aufgabe*” – “це було не легке завдання” замість: “дуже важке завдання” [4, с. 27–29].

Одним з визначень у “Малій філологічній енциклопедії” української мови є те, що літота визначає дію чи предмет через заперечення їхньої протилежності, напр., “*Життя прожити – не поле перейти*” [37, с. 223].

Окрім визначення літоти як заперечення, існують дослідження, що можна виокремити у **другу групу**. Вони наголошують на **схожості літоти з іншими стилістичними чи риторичними фігурами**.

Першу підгрупу другої групи складають визначення літоти як частини перифрази.

В окрему підгрупу слід зарахувати віднесення літоти до *тропів*. К.-Г. Гьоттерт визначає літоту на основі близькості до перифрази (Umschreibung, Periphrase) як троп, що є однією з трьох форм описового мовлення (umschreibende Rede) [6, с. 38–52]. Особливим випадком перифрази, – тропом, що використовується у переносному значенні у мовленні, – літоту розглядає В. Сандерс [19, с. 113].

В. Фляйшер також відносить літоту до перифрази, до тропів (фігур заміни). Він визначає, що в цій групі стилістичних фігур уживається або створюється замість безпосередньої, звичної схожої назви (номінації), інший, особливий (непрямий) вислів, адже тропи (гр. . tropus – “зворот”) ґрунтуються на заміні прямого (замінюваного) непрямым, незвичним, незвичайним висловлюванням [3, с. 249–250].

Так само до тропів відносять літоту і Г. Юдінг та Б. Штайнбрінк, але на відміну від попередніх учених у них літота має іронічний характер [28, с. 290].

С. М. Хантимиров виділяє літоту серед образних перифраз, тому що вона, як образна перифраза має сильнішу образність, емоційну експресивність, приховує ставлення того, хто говорить, до змісту висловлювання, завдяки іронії, насмішки, гумору, сатири та сарказму [32, с. 20–24].

Дослідження літоти У. Шпюрлем є ширшим за попередні, тому знаходиться на межі між порівнянням літоти з перифразою та з такими стилістичними фігурами, як іронія, емфаза, мейозис, применшення. У. Шпюрль відносить літоту до тропів, і визначає її як заміну задуманого позитивного, часто перебільшеного виразу через простий заперечний та створює ефект, схожий з іронією, до якої подібна [24:94]. Але, з іншого боку, У. Шпюрль

вказує, що літота схожа на мейотичну емфазу, що визначає ширші думки (більш або менш зрозумілі), але не повністю вимовлені, а зумовлене літотою применшення (Understatement) підкреслює мовою задуману протилежність чи значення, і до того ж, прагнучи до пом'якшення, виказує моральний обрис (ethos) мовця чи автора, що є типовим для риторичної функції задоволення (delectare). Шпюрль також зазначає, що багато літотичних формулювань схожі на гіперболу в розмовному вживанні мови: “*Das ist keine Kleinigkeit*” (für: “*Das ist eine große Angelegenheit*”) – “Це не дрібниця” (для: “Це велика справа”) [24, с. 94-95].

У другу підгрупу слід включити дослідження, за якими літоту зараховують до применшення.

Б. Совінські вирізняє літоту серед применшення та перебільшення (Untertreibungen und Übertreibungen), тому що применшення та перебільшення є особливими формами переносного, часто також образного вираження певного факту, що замінюють замислене (обдумане), але не через власне значення вираженого смислу [22, с. 264].

К. -Г. Гьотерт, О. Юнген [7, с. 242], А. В. Мюллер у словнику протилежностей [15, с. 275], А. Штедьє [4, с. 43], Р. Т. Гром'як [36, с. 422-423] та “Мала філологічна енциклопедія” української мови [37, с. 223] визначають літоту як применшення та протиставляють її гіперболі.

У С. М. Хантимирова зустрічається визначення літоти, як такої, що ґрунтується на запереченні, але він наголошує все ж на тому, що перш за все вона є применшенням, напр. : “*Sie sind nicht ohne Talent*” = “*Sie sind wenig begabt*” – “Ви не без таланту” = “Ви трохи здібні” [32, с. 20-24].

Для В. Шнайдера літота є применшеною стриманістю, що відповідає англійському визначенню “understatement” (применшене стримане висловлювання). Так, прикладом класичного применшення автор називає слова Ліхтенберга про велике переселення народів: “*Als es den Goten und Wandalen einfiel, die große Tour durch Europa in Gesellschaft zu machen, so wurden die Wirtshäuser in Italien so besetzt, daß fast gar nicht unterzukommen gewesen sein soll. Zuweilen klingelten drei, vier auf einmal*” – “Коли готам і вандалам спало на думку зробити тур по Європі у товаристві, пивні в Італії так заповнились, що нікуди не можна було потрапити. Часом замовлення робили троє чи четверо одразу” [20, с. 410].

Як образний вираз літоту визначають автори посібника для вступників до вузу з російської мови [34, с. 98] та М. М. Сурін [35, с. 98], що полягає в применшенні важливості значення зображуваного явища, визначення предмета, поняття.

С. В. Останіна вважає літоту суто применшенням: “*мальчик с пальчик*”, “*таши никак не толице бутылочной шейки*” (Н. В. Гоголь) [31., с. 83], що перегукується з точкою зору Л. Райнерса: “*Wenn ich schließlich von meiner Wenigkeit sprechen darf...*” – “Якби я нарешті міг говорити

про мою скромну особу...” [17, с. 465], та Павловської Є. Е., яка додає, що “*литота*: “*думай о маленьком*”. [33, с. 135] Античне визначення літоти, як такої, що “каже менше, ніж позначає” (“*minus enim dicit quam significant, Donat*”), порівнює її відповідно з применшенням [19, с. 113].

До третьої підгрупи належать визначення літоти, що порівнюють її з іронією чи протиставляють її іронії:

Е. Лапп протиставляє літоту іронії, убачаючи завдання літоти у применшенні значення висловлювання, а функцією іронії посилення цього значення [9, с. 98].

У. Вартенвайлер у свою чергу стверджує, що літота значним чином схожа з іронією, тому що може самостійно досягати іронічного значення: “*nicht untypische “Kleintun*” (не нетипова малість), як достатній та необхідний для визначення іронічної складової літоти [22, с. 46].

Граматики ж називають літоту стилістичним засобом іронічного применшення. В. Краусс наводить як приклад слова “*bestimmt*” (напевно) та “*vielleicht*” (можливо), тому що вони мають значення літоти: “*Da war vielleicht etwas los!*” – “тут напевно щось трапилось!” [8, с. 128].

На межі між третьою підгрупою та четвертою знаходиться визначення Х. Лаусберга, що літота є перифразною комбінацією емпізи та іронії, яка задуманий зміст вищого ступеня описує бажаним (*voluntas*) через заперечення протилежності: “*nicht klein*” (“немаленький”) для “*sehr groß*” (“дуже великий”). Іронія у літоті не абсолютна (*total*), а поступова (*graduell*) [10, с. 304].

До четвертої підгрупи належать порівняння літоти з емфазою:

Р. Цімнер, Г. Фріке [4, с. 27–29] та А. Небріг [16, с. 221] визначають літоту як емпітичну фігуру. До того ж Г. Фріке доповнює, що емпіза – це будь-яке мовне підкреслення, наголошення при незвичному формулюванні певного значення, що й робить літоту емпітичною фігурою [5, с. 442]. А. Небріг, наводить приклад літоти, як емпітичної фігури з вірша Крамера: “*sonst Keinen nicht!*” – “Інакше ніхто не буде!” [16, с. 221]. Тут слід звернути увагу, на те, що йдеться більше про сильні слова та про момент красивого тембру в цьому вірші, а менше про контекст вимовленої фрази, що сформована завдяки літоті [16, с. 221].

Також звернемо увагу на п'яту підгрупу, до якої належать дослідження У. Ройтнер, що відносить літоту до антифрази у її функції вираження контрасту [18, с. 147].

Шоста підгрупа другої групи визначень полягає у порівнянні літоти з евфемізмом:

Л. Райнерс порівнює літоту з евфемізмом, тому що її нерідко використовують у дипломатичному стилі, з метою приховати неприємне слово за незрозумілим висловлюванням, що допомагає авторові залишити читачеві змогу самому визначити, яку силу вкладено в написане слово [37, с. 307–308].

У М. Мюллера літота набуває відтінку іронічного евфемізму:

“(Gerhart) Hauptmann, auch hierin Goethe ziemlich ähnlich, gab der Sucht, mindestens zwei Flaschen täglich zu entkorken, nicht ungeru nach” – “(Герхарт) Гауптманн, дуже схожий тут на Гете, не неохоче піддавався пристрасті, щодня відкорковувати щонайменше дві пляшки” [14, с. 166].

Третьою групою досліджень літоти є розгляд **визначення літоти з погляду риторики**:

В. Сандерс [19:112–113], Р. Содрай (R. Sodry) [21, с. 54] услід за античними визначеннями літоти зараховують її до риторичних фігур, а М. Вебстер називає її риторичним засобом [12, с. 366]. Х. Майер уточнює, що вона є саме фігурою словникового запасу (Figur des Wortschatzes) та належить до групи “влучних слів”, значення котрих описується однією цитатою Цицерона: “У словах в їхньому власному значенні сила мовця полягає в тому, щоб уникати звичайних висловлювань, а замість них обирати ефективні слова, що діють виразно та звучно” [11, с. 212–213]. У Б. Фойрбахер визначає літоту з точки зору риторики як стилістичну форму (Stilform) [2, с. 99].

До окремої, **четвертої, групи** слід віднести визначення літоти Х. Мюльманом у “Природі культур”, де літота належить до “сім’ї” **металогізмів** (Metalogismen), тому що металогізм не допускає помилок на рівні мови, але значення висловленого насправді є іншим, що можна побачити із ситуативної сцени, наведеної як приклад, з “Сіда” Корнеля: Целімена каже до Родріго: “*Va, je ne te hais point!*” – “Geh, ich hasse dich nicht!” – “Йди, я тебе не ненавиджу!”, що насправді виражає: “Я тебе люблю”, тому що Целімена не має права говорити відверто про свої почуття у ситуації, зумовленій політичними обставинами тих часів. Літота тут виражена через відмову від твердження, тобто через пригнічення звичайною мовою почуття, лише прагматичною та сценічною участю мови. Мюльман наголошує, що літота реалізує емоційну комунікацію, маскуючи її символічним мовленням [13, с. 63].

Таким чином, детальний аналіз основних положень лінгвістів щодо літоти дозволив нам здійснити класифікацію існуючих поглядів щодо визначення та типізації літоти. Специфікою дефініції літоти є зарахування цього стилістичного засобу не лише до сфери розгляду риторики і стилістики, але й лінгвістики. Основними характеристиками літоти вважають наявність заперечення (подвійного чи часткового), можлива належність до перифрази, схожість або часткова прирівнюваність до применшення (understatement, Untertreibung), іронії, емпізи, антифрази, евфемізму, металогізмів.

Перспективним для подальшого дослідження літоти видається типологія чинників, що створюють літотичні висловлювання та дослідження основ використання та утворення літоти з погляду когнітивної лінгвістики, з метою більш детального вивчення впливу літоти на силу висловлювання та на адресата.

Література:

1. Boden, Petra. *Atta Troll tanzt noch. Literaturforschung* (Berlin) *Studia Grammatica* / Boden, Petra, Dainat, Holger, Menzel, Ursula. – Akademische Verlag. – 1997. – 360 S.
2. Feuerbacher, Berndt. *Professionell präsentieren in den Natur- und Ingenieurwissenschaften.* – Weinheim : Wiley-VCH. – 2009. – 220 S.
3. Fleischer, Wolfgang: *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache.* – 2. Aufl. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1996. – 345 S.
4. Fricke, Harald. *Einübung in die Literaturwissenschaft: Parodieren geht über Studieren (Uni-Taschenbücher)* / Fricke, Harald, Zymner, Rüdiger. – Auflage 5; überarb., u. erw. A. – Stuttgart : UTB. – 2007. – 296 S.
5. Fricke, Harald. *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte. Bd. 1. A-G.* / Fricke, Harald, Grubmüller, Klaus, Weimar, Klaus, Müller, Jan-Dirk. – Berlin – New York : Walter de Gruyter, 1997. – 3., neubearb. Aufl. – 760 S.
6. Göttert, K. -H. *Einführung in die Rhetorik. Grundbegriffe–Geschichte–Rezeption.* – 3. Aufl. – München : Wilhelm Fink GmbH&Co Verlag-KG. – 1998. – 238 S.
7. Göttert, Karl-Heinz. *Einführung in die Stilistik. Bd. 2557 aus UTB. Uni-Taschenbücher* / Göttert, Karl Heinz, Jungen, Oliver. – UTB, 2004. – 288 S.
8. Krauss, Werner. *Sprachwissenschaft und Wortgeschichte: Bd. 8.* / Krauss, Werner Henschel, Bernhard Müller, Horst F. – Walter de Gruyter, 1997. – 658 S.
9. Lapp, Edgar: *Linguistik der Ironie.* – 2. durchges. Aufl. – Tübingen : Narr, 1997. – 189 S. (Tübinger Beiträge zur Linguistik: Bd. 369. Zugl. : Düsseldorf, Univ., Diss., 1991)
10. Lausberg, Heinrich: *Handbuch der literarischen Rhetorik: eine Grundlegung der Literaturwissenschaft.* – 3. Aufl. /mit e. verw. von Arnold Arens. – Stuttgart : Steiner. – 1990. – 994 S.
11. Mayer, Heike. *Rhetorische Kompetenz Grundlagen und Anwendung: mit Beispielen von Ahmadinedschad bis Juli Zeh.* – Wien, Zürich : Verlag F. Schöningh GmbH&Co. – 2007. – 241 S.
12. Merriam-Websters, dictionary of English usage. – Merriam Webster Inc., Publishers Springfield, Massachusetts. – 1994. – 989 P.
13. Mühlmann, Heiner. *Die Natur der Kulturen: Entwurf einer kulturgenetischen Theorie. Ästhetik und Naturwissenschaft.* Springer, 1996. – 152 S.
14. Müller, Marika. *Die Ironie: Kulturgeschichte und Textgestalt. (Epistemata: Reihe Literaturwissenschaft; Bd. 142; Zugl. Saarbrücken, Univ., Diss., 1994)* – Würzburg: Königshausen und Neumann. – 1995. – 262 S.
15. Müller, Wolfgang. *Das Gegenwart-Wörterbuch: ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen von Wolfgang Müller.* – Unveränd. nachdr. Ausg. von 1998. – Berlin; New York: de Gruyter, 2000. – 580 S.
16. Nebrig, Alexander. *Rhetorizität des hohen Stils: der deutsche Racine in französischer Tradition und romantischer Modernisierung. (Bd. 10 aus Serie Münchener Universitätsschriften. Münchener komparatistische Studien)* – Wallstein Verlag. 2006. – 448 S.
17. Reiners, Ludwig. *Stilkunst. Ein Lehrbuch deutscher Prosa.* – 2. Aufl. – München: Verlag C. H. Beck. – 2004. – 544 S.

18. Reutner, Ursula. Sprache und Tabu. (Bd. 346; Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie Series). – De Gruyter, 2009. – 459 S.
19. Sanders, Willy. Das neue Stillwörterbuch. Stilistische Grundbegriffe für die Praxis. – Darmstadt : WBG. – 2007. – 265 S.
20. Schneider, Wolf. Wörter machen Leute: Magie und Macht der Sprache. – 12. Aufl. Ungekürzte Taschenbuchausgabe. – München : Piper Verlag GmbH. – 2006. – 432 S.
21. Soudry, Rouven. Rhetorik: eine interdisziplinäre Einführung in die rhetorische Praxis. Jurathek: Praxis. – 2. Aufl. – Heidelberg, München, Lausberg, Berlin : C. F. Müller, Verlagsgruppe Hüthig Jehle Rehm GmbH. – 2006. – 204 S.
22. Sowinski, Bernhard. Deutsche Stilistik. Beobachtungen zur Sprachverwendung und Sprachgestaltung im Deutschen– Fischer Taschenbuch Verlag GmbH. – 1991. – 345 S.
23. Spang, Kurt. Grundlagen der Literatur- und Werberhetorik. Problematika semiotica (Bd. 11). Edition Reichenberger, 1987. – 266 S.
24. Spörl, Uwe. Basislexikon Literaturwissenschaft. 2. Aufl. – UTB, 2006. – 321 S.
25. Stedje, Astrid. Deutsche Sprache gestern und heute: Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde. 5. Aufl. Bd1499. – UTB Uni-Taschenbücher. – 2001. – 223 S.
26. Stolz, Peter. Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters. – C. H. Beck, 1998. – 510 S.
27. Studien zum Altgermanischen: Festschrift für Heinrich Beck / hrsg. Von Uecker, Heiko. (Reallexikon der germanischen Altertumskunde: Ergänzungsbände; Bd. 11. NE: Uecker Heiko (Hrsg.); Beck Heinrich: Festschrift 2. Aufl.) – Berlin; N. Y. : de Gruyter, 1994. – 760 S.
28. Ueding, Gert. Grundriß der Rhetorik. Geschichte – Technik Methode. 4. aktualisierte Aufl. / Ueding, Gert, Steinbrink, Bernd. – Stuttgart : J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH. – 2005. – 418 S.
29. Wagner, Roland W. Mündliche Kommunikation in der Schule. (Bd. 2810. Uni-Taschenbücher M. Standartwissen Lehramt). – UTB. – 2006. – 278 S.
30. Wartenweiler, Urs. Linguistische Hermeneutik und Ironie: Eine empirische Untersuchung zum Verstehen von geschriebener Ironie. (Akademische Schriftenreihe). – GRIN Verlag. – 2010. – 268 S.
31. Останина С. П. Литература: энциклопедия / Светлана Петровна Останина. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 320 с. :ил.
32. Хантимиров С. М. Лингвостилистическая интерпретация художественного текста: Методическое пособие. – Уфа : БашГПУ, 2000. – 29 с.
33. Павловская Е. Э. Дизайн рекламы: поколение NEXT / Елена Эммануиловна Павловская. – Спб. : Питер, 2003. – 320 с. :ил.
34. Русский язык: [пособие для поступающих в ВУЗ] / Гвоздева Е. В., Косицына Е. Ф., Орлова В. Н., Чирич И. В. – М. : МГИУ, 2007. – 160 с.
35. Сурин Н. Н. Риторика: [учебное пособие] / Николай Николаевич Сурин. – [3-е изд., стереотип.] – М. : МГИУ, 2007. – 246 с.
36. Гром'як Р. Т. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – 752 с. (Nota bene)
37. Скопенко О. І. Мала філологічна енциклопедія / Олександр Іванович Скопенко, Тетяна Василівна Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.; іл.